

УДК 811.161.2'373.611(083.7)

Л. М. Філюк

АБРЕВІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНІВ ІНФОРМАТИКИ

У статті встановлено структурні типи аббревіації українських термінів інформатики, що стрімко розвивається, система словотвірних типів, за якими вони творяться, їх продуктивність та головні чинники актуалізації цього виду словотворення.

Ключові слова: аббревіація, українські терміни інформатики, словотвірний тип.

In the article the structural types of abbreviation of Ukrainian terms of informatics which is developing quickly, the system of word-formative types with the help of which they are formed, their productivity and the main factors of this type of word-formation have been found out.

Key words: abbreviation, Ukrainian terms of informatics, word-formative type.

Абревіація як спосіб словотворення активізувалася на початку ХХ ст. і відтоді залишається одним із продуктивних засобів поповнення лексичного складу української мови. Продуктивним він є і в термінотворенні, зокрема й серед українських термінів інформатики (далі УТІ), посідаючи друге місце після лексико-семантичного способу і перше місце серед морфологічних способів словотворення.

Матеріалом дослідження послужили словники термінів інформатики, а також тексти з інформатики та обчислювальної техніки. Шляхом аббревіації утворено 38 дериватів УТІ, що становить 12,7% від усієї їх сукупності.

Метою даної наукової розвідки є встановлення структурних типів аббревіації, системи словотвірних типів (далі СТ), її продуктивності та головних чинників функціонування цього способу словотворення.

Абревіація — це такий спосіб словотворення, що полягає в поєднанні двох і більше слів із довільним, асемантичним усіченням принаймні одного з них. Тому інколи аббревіацію розглядають як різновид словоскладання або основоскладання [2: 129]. Однак це може бути деякою мірою слушним лише щодо складноскорочених слів, утворення ж ініціальних аббревіатур є цілком оригінальним і в засаді відмінним від вищеназваних способів словотворення. З-поміж цілого ряду різновидів аббревіації, що виділяють у науковій літературі, для творення УТІ використовуються лише два з них: ініціальний та складноскорочений і з усіченням першої (перших) частини слова з виразним домінуванням ініціального.

Номінативна активність мовців, в тому числі й аббревіаційна в галузі термінології, зростає в періоди так званих "політичних зрушень" [3: 198]

Слід розрізняти два підтипи ініціальної аббревіації: утворення із початкових звуків слів і утворення із назв початкових літер [4: 33]. Звукові ініціальні аббревіації утворюються за наявності у складі аббревіатури голосних звуків, коли таке скорочення легко вимовляти як окреме слово, що своїм звуковим складом наближається до звичайних слів української мови, а інколи і збігається з ними, створюючи своєрідні омоніми, напр.: *АРМ* (автоматизоване робоче місце), *АС* (автоматизована система), *АСІТО* (автоматизована система інформаційно-термінологічного обслуговування), *ВІС* (велика інтегральна схема), *ЛОМ* (локальна обчислювальна мережа), *ЦАП* (цифро-аналоговий перетворювач). Якщо ж аббревіатуру важко вимовити як окреме слово, застосовується літерна ініціальна аббревіація, напр.: *АЦП* (вимовляється *ацпе* — аналого-цифровий перетворювач); *ГМД* (вимовляється *геemde* — гнучкий магнітний диск); *ЗЗП* (вимовляється *зезе* — зовнішній запам'ятовувальний пристрій); *СКБД* (вимовляється *ескабеде* — система керування базами даних). Вказані два підтипи ніяк не пов'язані з семантикою СТ, становлячи лише їх структурні особливості.

За кількістю скорочених слів-компонентів усі аббревіатури можна поділити на дво-, три- чотири- і п'ятикомпонентні.

Двокомпонентні ініціальні аббревіатури УТІ творяться за такими СТ:

1. *Прикметник + іменник* із значенням видового поняття стосовно терміна-іменника зі вказівкою його функціональної особливості: *АС* (автоматизована система); *ЗП* (запам'ятовувальний пристрій) *ОК* (обчислювальний комплекс); *ПП* (програмний продукт); *ЦП* (центральний процесор); СТ продуктивний.

2. *Іменник + іменник-атрибут* із значенням видового поняття стосовно стрижневого суб'єктно-об'єктного іменника із вказівкою його структурно-функціональної особливості: *БД* (база даних). СТ непродуктивний.

До двокомпонентних ініціальних аббревіатур слід віднести також аббревіатури на зразок *БнД* (банк даних), утворені з двох слів із впровадженням додаткової маленької літери (частини першого слова) для уникнення небажаної омонімії, в даному випадку з *БД* (база даних). Усього зафіксовано 7 двокомпонентних аббревіатур.

Трикомпонентні ініціальні аббревіатури УТІ творяться за такими СТ:

1. *Прикметник + прикметник + іменник* із значенням видового поняття стосовно терміна-іменника із вказівкою його функціональної особливості. Серед дериватів цього СТ можна виділити три структурні підтипи: а) твірною базою є складний прикметник, утворений основоскладанням прикметника з прикметником або іменника з прикметником із інтерфіксацією та іменник: *АЦП* (аналого-цифровий перетворювач), *АЛП* (арифметично-логічний пристрій), *ЦАП* (цифро-аналоговий перетворювач); б) твірною базою є два прикметники та іменник: *АРМ* (автоматизоване робоче місце), *ЕОМ* (електронна обчислювальна машина), *БІС* (велика інтегральна схема), *ГМД* (гнучкий магнітний диск), *ЗЗП* (зовнішній запам'ятовувальний пристрій), *ЛКМ* (локальна комп'ютерна мережа), *ЛОМ* (локальна обчислювальна мережа), *ОЗП* (оперативний запам'ятовувальний пристрій); в) твірною базою є один прикметник і складноскорочений іменник, утворений поєднанням скороченого прикметника та повного іменника: *ДЕЗ* (документаль-

ний електрозв'язок). Цей СТ продуктивніший у порівнянні з наступним.

2. *Іменник + іменник (род. відм.) + іменник з прийменником* із значенням функціонального відношення поняття, вираженого стрижневим суб'єктно-об'єктним іменником стосовно залежного суб'єктно-об'єктного іменника: *БЗМ* (блок зв'язку з магістраллю), *БДС* (блок доступу до середовища). В даному випадку відбувається подальше і максимальне згортання предиката семантично елементарного речення разом із актантами: *блок, що зв'язує з магістраллю* ^ *блок зв'язку з магістраллю* ^ *БЗМ*. СТ малопродуктивний. Усього зафіксовано 14 трикомпонентних ініціальних аббревіатур.

Чотирикомпонентні ініціальні аббревіатури УТІ можуть творитися за двома принципово різними моделями: одномоментним поєднанням чотирьох твірних слів, за яким утворюються власне ініціальні аббревіатури, як напр., *ППЗП* (програмовний постійний запам'ятовувальний пристрій), і поєднанням двох двокомпонентних ініціальних аббревіатур у одну, як напр., *ОС РЧ* (операційна система реального часу) з переважанням першої моделі.

Власне ініціальні чотирикомпонентні аббревіатури УТІ творяться за СТ, і семантично, і структурно подібними до трикомпонентних, відрізняючись лише кількісно:

1. *Прикметник + прикметник + прикметник + іменник* із значенням видового поняття стосовно терміна-іменника із вказівкою його функціональної особливості. Нами зафіксовано два структурні підтипи: а) твірною базою є три прикметники та іменник: *ППЗП* (програмовний постійний запам'ятовувальний пристрій), *ПЕОМ* (персональна електронна обчислювальна машина); б) твірною базою є простий прикметник, складний прикметник, утворений основоскладанням прикметника з прикметником або іменника з прикметником із інтерфіксацією та іменник: *АІПС* (автоматизована інформаційно-пошукова система). СТ малопродуктивний.

2. *Іменник + іменник (род. відм.) + іменник (оруд. відм.) + іменник-атрибут (род. відм.)* із значенням функціонального відношення, вираженого віддієслівним іменником, між двома поняття, одне з яких виражене стрижневим суб'єктно-об'єктним іменником,

а інше — двома іменниками з атрибутивними відношеннями: *СКБД* (система керування базами даних). СТ непродуктивний.

3. *Прикметник + іменник + прикметник (род. відм.) + іменник (род. відм.)* із значенням двох видових понять стосовно термінів-іменників зі вказівкою їх функціональних особливостей: *ЄСПД* (єдина система програмної документації). СТ непродуктивний. Нами зафіксовано 5 чотирикомпонентних ініціальних аббревіатур.

На ґрунті української мови є також одна п'ятикомпонентна ініціальна аббревіатура *АСІТО* (автоматизована система інформаційно-термінологічного обслуговування), утворена двома стрижневими іменниками, семантика яких звужується простим чи складним прикметником.

Якихось загальних закономірностей щодо творення ініціальних аббревіатур відшукати важко, схоже на те, що переважним чином їх конструюють довільно із початкових літер словосполучень, що мають загалом випадковий характер. Як зауважують деякі мовознавці, такого довільного конструювання не знає жоден інший спосіб словотворення [1:27]

Складноскорочена аббревіація і з усіченням першої (перших) частини слова менш поширена (9 дериватів) у порівнянні з ініціальною (29 дериватів). При цьому необхідно послідовно розрізняти складноскорочене слово і слово, утворене за допомогою префіксоїда. Річ у тому, що лексичні компоненти іншомовного походження, які використовуються в аббревіації, за формою можуть збігатися з префіксоїдами. Так, напр., у дериватах *автобіографія*, *автоінтоксикація*, *автопортрет*, *автореферат*, *автосугестія* компонент *авто-* (від грецького *aito*[^] — сам) є префіксоїдом, а в дериватах *автопарк*, *автопоїзд*, *автосалон* він є скороченням від *автомобільний*. На таких засадах серед УТІ виділено такі СТ.

СТ *авто-* + іменник із значенням 'дія, названа віддієслівним іменником (рідше непохідним іменником), що виконується автоматично' (в даному разі *авто-* являє собою скорочення від *автоматичний*): *автовиклик* (^ автоматичний виклик), *автовідповідь*, *автовіривнювання*, *автокод*, *автонабирання*, *автонумерування*. СТ продуктивний.

СТ *теле-* + віддієслівний іменник із значенням 'дія, що викону-

ється за допомогою телевізійної техніки' (скорочення від *телевізійний*): *телеоброблення*. СТ малопродуктивний.

СТ *теле-* + *-конференц-* + віддієслівний іменник із значенням 'дія, що призначена для спілкування за допомогою телевізійної техніки' (скорочення від *телевізійний конференційний*): *телеконференцв'язок*. СТ непродуктивний.

СТ *факс-* + іменник із значенням 'предмет, призначений для того, що називає скорочене слово' (скорочення від *факсимільний*): *факс-плата*. СТ непродуктивний.

Незважаючи на переважання малопродуктивних і непродуктивних СТ за аббревіації, в цілому, як видно, вона є досить поширеним способом утворення УТІ, найпоширенішим серед усіх морфологічних способів. Такий стан пояснюється структурно-семантичними особливостями словотворення. Загальновідомо, що у терміносистемах практично усіх наук та галузей техніки найпоширенішим способом номінації нових понять є синтаксичний — утворення словосполучень на базі атрибутивних і суб'єктно-об'єктних відношень, що є своєрідним описовим способом номінації. Це найпростіший різновид номінації, який має експліцитний характер і тому часто зрозумілий для спеціалістів, що опановують дану сферу науки чи техніки. Однак йому бракує формальної економності, адже нагромадження термінів, що складаються із трьох, чотирьох, п'яти, інколи й більше слів, створюють значні перешкоди для ефективного спілкування. В такому разі, як правило, виступає словотвірний спосіб аббревіації, частіше ініціальної. Спочатку, як правило, вони виступають лише як текстові скорочення з подальшим розшифруванням, але внаслідок наступного регулярного вжитку лексикалізуються і стають фактами мови, елементами його словника [1: 37]. Тим не менше, під час збирання матеріалу дослідження, було виявлено багато словосполучень, які не зазнавали ні ініціальної аббревіації, ні словоскорочення.

Ми провели спеціальні дослідження щодо закономірностей актуалізації словотвірного способу аббревіації на широкому словниковому матеріалі та матеріалі спеціальних текстів з інформатики, що дозволяє твердити про ряд чинників у формуванні УТІ.

Такими чинниками є, по-перше, величина частотності вживання терміна-словосполучення. Результати дослідження показують,

що аналітичним термінам (термінам-словосполученням) притаманний невеликий або середній ступінь вживаності, а для словосполучень, які зазнали аббревіації, — в чотири-сім разів вищий. За невеликої і середньої частотності вживання громіздкі словосполучення не стають на перешкоді спілкуванню, тоді як за великої частотності вживання словосполучення перестає ефективно виконувати комунікативну функцію і вимагає семантичної компресії, одним із виразних різновидів якої і є аббревіація, насамперед, ініціальна.

По-друге, аббревіації зазнають частіше багатокomпонентні словосполучення (три-, чотирикомпонентні), ніж двокomпонентні. Відношення трикомпонентних словосполучень, що не зазнали аббревіації, до тих, що скоротилися, становить $1/2$, тобто близько 50% трикомпонентних словосполучень зазнали аббревіації. Серед чотирикомпонентних словосполучень випадків аббревіації зростає до 70%, тоді як серед двокomпонентних словосполучень аббревіація поширена лише у близько 10% випадків.

Переважає частина ініціальних аббревіатур виникла ще за першого етапу розвитку УТІ, тобто в 50-х-60-х рр. ХХ ст. на підставі калькування відповідних російських аббревіатур. З 29 ініціальних аббревіатур УТІ 19 мають радянське походження, напр.: *АПС, АЛП, АРМ, ГМД, ДКОІ, ЕОМ, ЗЗП, ОЗП, ОК, ПЕОМ, ППЗП*.

Частина з них має паралельні неаббревіатурні відповідники англійського (рідше французького) походження, напр.: *ГМД* — дискета, *ЕОМ* — комп'ютер, *ЗЗП* — вінчестер, *ОЗП* — оперативна пам'ять. Решта 12 аббревіатур є кальками з англійської мови, напр.: *АЦП, БД, БДС, БЗМ, БІС, ЛКМ, СКБД, ЦАП, ЦП*. Можливо, під впливом англійської мови, де аббревіація дещо менш поширена, в УТІ протягом другого етапу розвитку з'явилася порівняно невелика кількість УТІ, утворених способом аббревіації.

Таким чином, для творення УТІ використовуються два типи аббревіації — ініціальний та складноскорочений з домінуванням першого. Ініціальні аббревіатури УТІ творяться за вісьмома дво-, три-, чотири- і п'ятикомпонентними СТ переважно на підґрунті трикомпонентних атрибутивних словосполучень. Складноскорочені аббревіатури творяться за чотирма СТ з компонентами *авто, теле-, телеконференц-, факс-*.

Головними чинниками функціонування аббревіації є синтаксичні підвалини номінації нових понять зі згортанням словосполучення до аббревіатури за великої частотності вживання терміна-словосполучення та за його багатокomпонентності (понад два).

1. Алексеев Д. И. Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка. - М., 1966. - С. 13-37.

2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. - К., 1999.

3. Нелюба А. М. Про одне скорочення, його перебіг і наслідки (Спостереження тимчасово аполітичного мовознавця) // Ucrainica I: Боиивпб ukrajinistika. ProБійшу jazyka, literatury a kultury: Sb. Сібпкщ: 2 Оіотоиский symposium ukrajinistrn; 26-28 srpna 2004. - Olomouc: Univerzita Palac^ho v Olomouci, 2004. - S. 195-199.

4. Словотвір сучасної української літературної мови. - К, 1979.